

виучування Поділля // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11.

3. Інформаційний огляд дослідно-красознавчої праці на Поділлі. – Ч. II. – Вінниця, 1926.
4. Червоний шлях. – 1927. – № 3.
5. Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі – ЦДАВО України). – ФР. 166. – Оп. 6. – Спр. 8595.
6. ЦДАВО України. – ФР. 166. – Оп. 6. – Спр. 8594.
7. ЦДАВО України. – ФР. 166. – Оп. 4. – Спр. 258.
8. ЦДАВО України. – ФР. 166. – Оп. 4. – Спр. 251.
9. ЦДАВО України. – ФР. 166. – Оп. 6. – Спр. 8593. – Арк. 18-19.
10. Красзнавство. – 2000. – № 1/2.
11. Красзнавство. – 1928. – № 5.
12. Красзнавство. – 1928. – № 6/10.

V.S. Prokopchuk. The Cabinet of Shevchenkivshchyna

The article deals with the Cabinet of a Region Studying as a mean of organization of Local Lore research in the late1920s – the early 1930s . The author pays attention to the activity of such a Cabinet at Cherkasy Museum of Regional Studies.

К. В. Івангородський

СУТНІСТЬ ЕТНОСУ ЯК САМОСТІЙНОГО ЯВИЩА: СТАН ПРОБЛЕМИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Одним із найбільш дискусійних питань методології етнологічної науки є визначення сутності поняття «етнос» як самостійного явища, а також з'ясування його ролі в інтерпретації категорії «етносоціальні процеси». У цьому контексті особливої значущості набуває ще низка актуальних проблем, які потребують з'ясування на теоретичному рівні. Насамперед це стосується проблеми онтологізації самого поняття «етнос», інтерпретації його сутності, визначення термінологічних аспектів співвідношення категорій «етнос», «народ», «нація» і «етнічна спільнота». Крім цього, аналіз причин значної поліваріантності дефініцій категорії «етнос», а також основних концепцій розуміння його сутності.

У сучасній вітчизняній і зарубіжній етнологічних традиціях спостерігається, на жаль, зменшення інтересу до цієї теми. Проте з останніх досліджень, присвячених вивченню цього комплексу проблем, варто виділити праці таких українських учених, як В. Балушок, Г. Касьянов, В. Лісовий, М. Степико, Л. Шкляр та ін. Серед зарубіжних етнологів виділяються розробки передусім російських дослідників С. Арутюнова, І. Зарінова, С. Рибаківа, В. Тішкова, а серед західних – Б. Андерсона, К. Гірца, Е. Сміта.

Характерним слід визнати той факт, що специфіка категорії «етнос» привертає чимало уваги дослідників, попри її критику постмодерністами. Однак, як це не дивно, до сьогодні не існує більш-менш чіткого розуміння цього явища. Останнім часом з'явилася ще й теза про штучність цього поняття. На нашу думку, це лише ускладнює процес вирішення запропонованої проблеми. В той же час існує ще й термінологічна плутанина, пов'язана із синонімічним вживанням щодо поняття «етнос» категорій «народ», «нація», «етнічна спільнота», що

призвело до значної полісемантичності дефініції самої категорії «етнос» у сучасній етнологічній науці.

Прихильники інструменталізму, конструктивізму і його пострадянські послідовники взагалі виступають проти історичної реальності етносу. Вони вважають його певною науковою абстракцією, котра, на їхню думку, містить у собі значну кількість соціальних зв'язків людей, що інколи знаходять необхідність у самоідентифікації в історико-культурному сенсі. Однак «чому це відбувається, що полягає в основі цієї необхідності – про це прибічники конструктивізму не говорять» [1, 4].

Один із найбільших прихильників конструктивізму серед пострадянських етнологів – В.Тішков – також дотримується думки про «необ'єктивність» існування етносу. Зокрема він стверджує: «Помилково вважати, що існують фундаментальні колективні архетипи у вигляді етносів» [2, 19]. Певною мірою підтримується й теза німецького вченого Е. Ємінека стосовно того, що неможливо навести хоча б один певний об'єктивний критерій етносу («народу»), внаслідок чого «впливає, що *народ* не є чимось об'єктивним у розумінні чогось назовні існуючого» [3, 53]. Схожу позицію займає й С. Соколовський: «У контексті міркувань стосовно тілесності та речовинності етносів можна стверджувати, що етносів немає» [4, 9].

На нашу думку, важко погодитися з подібними тлумаченнями. Адже вони ґрунтуються на певних соціо-філософських умовиводах, як правило, без урахування історичної дійсності. Натомість цілком можна погодитися з Л. Гумільовим, що «про існування етносу говорить тільки те, що він безпосередньо відчувається людьми як явище (феномен)» [5, 31]. Хоча справедливо зауважує й В. Піменов, що «одна з найбільш загальних суперечностей полягає, з одного боку, в онтологічній об'єктивності етносу, в підпорядкованості його об'єктивним законам етнічного розвитку, а з іншого – в суб'єктивному чиннику в ньому, в його ролі суб'єкта історії, в діяльності якого реалізуються ці об'єктивні закони. Це – корінна, “вічна” суперечність, яка визначає основу руху етносу в усі часи» [6, 25].

У свою чергу К. Чистов зазначає: «Етнос – не лише категорія свідомості людини. Виникнувши під впливом об'єктивних (економічних, соціальних, політичних тощо) причин, етнос існує стільки ж об'єктивно, як і причини, що його створюють» [7, 73]. М. Ричков також доходить висновку, що «етнос існує з самого початку історії людства» [8, 157].

Отже, в розпорядженні прибічників погляду на етнос як на існуючу в реальному світі спільноту є більш вагомі аргументи, котрі змушують засумніватися в існуванні «безетнічної людини в доіндустріальну епоху» [4, 6]. Водночас деякі вчені, зокрема, сучасний російський дослідник В. Філіппов, вагаються: чи онтологізувати етноси як існуючі об'єктивно спільноти, чи ні [9, 49]. Однак етноси все ж таки, є «об'єктивними, незалежними від волі самих людей, утвореннями» [10, 97]. Більше того «реальністю, що дана нам у відчуттях» [11, 44]. На наш погляд, із цим важко не погодитися.

Окрім проблеми онтологічності існування етносу, досить складним залишається й питання визначення сутності цієї категорії. Як зауважує Л. Гумільов,

«що є різні етноси – всі знають... Але на питання: що ж це таке? – тямущої відповіді не було» [12, 11]. Вірно стверджує і Л. Белков, згідно з міркуваннями якого, можна було б сформулювати думку про те, що етноси різняться один від одного особливостями мов та культури. Це цілком відповідає істинному становищу, але проблема, що стоїть перед етнологією, в тому й полягає, що дослідників, зрештою, цікавить не характер відмінностей між окремими етносами, а визначення етносу як такого [13, 59]. Не можна не погодитися також і з думкою, що «неодноразові спроби витлумачити етнос як винятково соціальне, рівно як і винятково біологічне явище, зазнавали невдачі тому, що замість аналізу (розчленування) пропонувалося спрощення, котре неминуче заводило дослідника в глухий кут» [14, 99]. Зрештою, «незважаючи на величезність літератури, що трактує феномен етносу, до цих пір залишається [відкритим] запитання: чому людство в усі епохи поділяється на етноси?» [15, 41].

Проблема ускладнюється ще й тим, що етнос – настільки складне явище, що навіть за найсприятливіших умов «для повної та цілком задовільної розробки теорії етносу потрібно багато часу» [16, 41]. Разом із тим неправомірно виглядає пропозиція стосовно того, що «треба зберігати реально існуючий плюралізм» [17, 9]. На нашу думку, проблема інтерпретації сутності поняття «етнос» як «складного» явища має розроблятися й надалі. Причому в тісному взаємозв'язку з комплексним методологічним підходом.

Крім цього, в науковій літературі досить часто можна зустріти синонімічне залучення термінів «етнос», «народ», «нація» й «етнічна спільнота». Не можна сказати, що ця проблема не привертає увагу сучасних дослідників [18], але, на жаль, всебічного аналізу поки що немає. На наш погляд, ототожнення цих понять не має права на існування, оскільки всі перелічені вище категорії лише певною мірою співвідносяться з поняттям «етнос», проте аж ніяк не тотожні йому цілковито. Яскравий приклад еклетицизму й ототожнення цих термінів можна побачити зокрема у міркуваннях І. Варзара («поняття “етнос” або “етнічна спільнота”, інколи ще говорять про “етноісторичну спільність”...», або ж «етносціальна спільнота – це народ...» [19, 180 – 181]) та ін. [20, 58 – 59].

Традиція ототожнення термінів «етнос» і «народ» має глибоке коріння. Безпосередньо поняття «етнос» теж запозичене з давньогрецької мови, де воно спочатку означало «рйй», «згряя», «група». Пізніше це слово трансформувалось у більш схоже до нашого «народ». Причому їм визначали будь-який чужий (не грецький) етнос. Свій же етнос греки іменували «лаос» [21, 7]. Вперше до цього терміну вчені звернулися коли почала зароджуватися наука етнологія. Хоча, як відомо, в західній етнологічній традиції цей термін «не прижився» та не набув подальшого розвитку. Цим, на нашу думку, й пояснюється песимістичне ставлення останньої до «етнічного» взагалі.

Сьогодні поняття «етнос» «застосовується, як правило, інтуїтивно і таке застосування важко піддається уточненню» [22, 48]. До того ж воно містить і різне таксономічне навантаження. Свого часу Ю. Бромлей запропонував розуміти «етнос» як «основний етнічний підрозділ» [23, 61]. Це свідчить про розуміння радянськими дослідниками того, що категорія «етнос» – «не просто найзагальніша

категорія етнічних спільнот, яка обіймає всі формаційні варіанти» [24, 21]. Проте не можна стверджувати, що термін «етнос» «може вживатись як збірне, узагальнююче родове поняття для будь-яких етнічних спільнот» [25, 128]. На наш погляд, така універсалізація призведе лише до ще більшої плутанини в термінологічних диспутах. Виходячи з цього, не зовсім коректно виглядає й теза, згідно якої «етнос – це родове поняття для будь-якої стадії цивілізаційного розвитку того чи іншого народу» [26, 170]. Оскільки таку функцію має виконувати інше поняття – «етносоціальний організм» [Дет. див.: 27].

Отже, ми можемо констатувати, що для вирішення цієї термінологічної проблеми потрібно інтерпретувати безпосередньо поняття «народ». У науковій літературі це також суперечлива категорія. Радянський історик Ю. Семьонов зазначав: «Термін ”народ” нерідко використовується для позначення будь-якого соціального організму, кордони якого одночасно є й етнічними» [28, 93]. Натомість В. Алексєєв вважає, що «народ – ключовий таксономічний вузол класифікаційної системи» [29, 24]. Німецький етнолог Ф. Геккманн визначає народ як «найширший етнічний колектив, що характеризується вірою в спільне походження, спільністю культури та історії й усвідомленням єдності» [30, 38]. На наш погляд, термін «народ» має вживатися не для позначення етнічного колективу, а як «політико-державно-правова» категорія. Крім цього, варто було б згадати стародавніх греків, які чітко розмежовували поняття «етнос» і «демос».

На жаль, традиція ототожнення «етносу» і «народу» продовжує існувати й у сучасній етнологічній науці. Зокрема можна зустріти наступні твердження: «Поняття “народ” за своїм змістом відповідає широковживаному в літературі поняттю “етнос”» [31, 28], «народ виступає у формі етносу та нації» [26, 170], «терміни “нація”, “народ”, “етнос” – це синоніми, що мають одне значення – народ» [32, 23] тощо. Хоча ще радянські етнологи зауважували на неправомірності ототожнення цих понять [33, 80; 34, 44 – 45].

Простежується й термінологічна проблема поєднання понять «етнос» і «нація», що привертає увагу дослідників [35]. На наш погляд, ці категорії також помилково ототожнювати, хоч вони і пов'язані досить тісно між собою в реальній дійсності, і прикладів такого ототожнення існує достатньо [36, 7; 37, 125; 38, 71]. З цього приводу цілковиту рацію має теза В. Балущка, згідно якої, «у складі націй поєднуються соціальний організм і етнос» [10, 96, 97]. Це дозволяє констатувати, що поняття «етнос» і «нація» не є синонімічними та тотожними, про що свідчить і їхній різний генезис як самостійних явищ. Не тотожний «нації» і термін «народ». На останню обставину свого часу звертали увагу І. Лисяк-Рудницький [39, 11, 15], Ф. Геккманн [29, 34], Ф. Тьонніс [3, 51], М. Степико [40, 130], В. Кафарський [41, 12], В. Євтух [42, 41] та ін.

Варто зауважити, що одним із суперечливих моментів етнологічної термінології є співвідношення та проблема ототожнення понять «етнос» і «етнічна спільнота». Цій проблемі приділяли увагу В. Козлов [43, 109], С. Токарев [44, 44], Ю. Бромлей [3, 62], М. Чебоксаров [45, 96], Г. Шелепов [46, 65, 73], Г. Марков [47, 72], О. Анфертьєв [48, 62], В. Лісовий [22, 49], В. Наулко [49, 22], І. Варзар [50, 9], Ю. Семьонов [51, 3], В. Тішков [52, 12]. Більшість із цих

дослідників стверджує, що явища «етносу» й «етнічної спільноти» безперечно не є тотожними одне одному.

Ретельний аналіз спеціальної літератури засвідчує, що дослідники неоднозначно трактують і безпосередньо поняття «етнос». Цим пояснюється і значна поліваріантність його дефініцій, а також концепцій, що намагаються пояснити це явище. При цьому можна виділити декілька концепцій етносу: суто соціальну, суто біологічну, біологічно-географічну, біосоціальну, етносоціальну, соціокультурну, феноменологічну.

Розуміння сутності етносу як явища соціального є одним із найпоширеніших в етнологічній науці. Щоправда є й противники цієї концепції. Більше того соціальна природа етносу трактується дослідниками по-різному. Можна визначити суто соціальне, етносоціальне, соціоісторичне, соціокультурне й етнокультурне тлумачення. Суто соціальну концепцію підтримують Ю. Семьонов [27, 93; 16, 39; 50, 11 – 13], В. Козлов [43; 53, 72, 74], Л. Хоміч [31, 80], В. Йорданський [54, 86], а також українські вчені [55, 20], зокрема О. Нельга [17, 188]. Однак ця концепція не розкриває всієї суті етносу. Вона надмірно його соціалізує, прирівнюючи до категорії «соціум» та ігнорує етнічну самобутність людських спільнот.

Намагаючись послабити таку надмірну соціальність етносу, деякі дослідники пропонують розглядати його як соціокультурне історичне явище. Такий погляд демонструють М. Чебоксаров [45, 99], В. Козлов [56, 21], О. Першиць [57, 72 – 73], Б. Попов [58, 3], М. Крюков [59, 15], С. Арутюнов [15, 43], Ю. Зарінов [60, 23, 29], С. Лурье [61, 10], Л. Залізник [38, 71], Т. Рудницька [35, 25], Т. Ковтунович [62, 5, 6]. Досить цікавою є й етносоціальна концепція етносу. Вона намагається витлумачити явище етносу як органічне поєднання суто етнічних властивостей із соціальними. Її витоки знаходяться в 1970 р., коли Ю. Бромлей уперше розділив поняття «етнікос» і «етносоціальний організм» [63, 54]. Причому ця концепція стала фактично офіційною в радянській науці. Хоча, на нашу думку, термін «етнікос» не зовсім придатний для вживання його в етнології. До того ж він у граматичному контексті являє собою давньогрецький прикметник, який перекладається приблизно як «народний».

Недосконалість соціальної інтерпретації сутності етносу примусила багатьох дослідників цієї проблеми трактувати етнос як феномен суто біологічний. Початок цієї теорії поклав С. Широкогоров, який зараховував етнос до біологічної одиниці, на зразок популяції. Безпосередньо ж біолого-географічну концепцію розуміння сутності етносу продовжив у другій половині ХХ ст. Л. Гумільов. Щоправда його теорія етносу характеризується значною суперечливістю методологічного характеру щодо трактування цього явища. Передусім учений однозначно заперечує соціальність етносу [64, 51; 5, 262] і характеризує його «як біологічну одиницю, що таксономічно стоїть нижче виду як *populatio*» [52, 14]. Дещо згодом він пропонує розуміти етнос ще й географічно [12, 16; 65, № 1, 139], елементарно [5, 77], як форму існування виду [65, № 1, 137], як біофізичну реальність [5, 278] і певною мірою етносоціально [65, № 2, 122]. Зрештою, «етноси – лише фаза етногенетичних процесів» [14, 100], «етнос – це пасіонарне

поле» [14, 101], «етнос – явище природи!» [5, 217]. На наш погляд, єдиним визначенням етносу Л. Гумільова, з яким можна більш-менш погодитися, є інтерпретація його як «колективу людей» [52, 5; 66, 157]. Суперечливість його концепції була і залишається об'єктом постійної критики насамперед із табору апологетів соціальної концепції етносу. Не погоджуються з нею Ю. Бромлей [34, 53; 67, 17], С. Арутюнов [68, 8], С. Макачук [36, 6 – 7], С. Лурье [61, 40], В. Пустогін [69, 102] та ін. Натомість певну прихильність до концепції Л. Гумільова виявляють І. Варзар [70, 171], Р. Додонов [69, 139].

Аналіз соціальних і біолого-географічної концепцій переконує нас у тому, що вони також не спроможні об'єктивно розкрити природу та сутність етносу як самостійного явища. Тому спробуємо також розглянути ті підходи, що тлумачать етнос «по-іншому». Їх можна класифікувати як альтернативні. До таких напрямів варто віднести біосоціальну, системну, постмодерністську (або конструктивістську) і феноменологічну концепції інтерпретації сутності етносу. Хоча потрібно підкреслити, що всі вони поки перебувають на стадії становлення, а отже, не набули остаточного методологічного оформлення.

Це стосується й так званої біосоціальної концепції розуміння сутності етносу. Фактично вона є спробою примирення прихильників соціальної та біологічної парадигм у трактуванні цього явища. Одним із найхарактерніших постулатів цього напрямку є розуміння етносу як живої субстанції. На це звертають увагу, зокрема, Г. Марков [47, 71], О. Генісаретський [71, 47], В. Балущок [72, 29; 10, 97], І. Онищенко [73, 71], Б. Попов [74, 10, 14, 25], М. Ричков [8, 157 – 159] та ін.

Системний підхід до визначення сутності етносу також демонструє однобічність вивчення проблеми, оскільки пропонує розуміння його лише як переважно соціальної системи. Цей підхід має значну традицію в етнологічній думці, а демонструють її Ю. Бромлей [75, 36; 76, 10], Л. Гумільов [64, 50; 65, № 2, 121; 5, 130, 137, 276], Ю. Павленко [77, 55 – 56; 78, 17], А. Пономарьов [79, 72; 80, 14]. Один же з найгрунтовніших системних підходів до етносу запропонував свого часу В. Піменов [6]. При цьому складність системного підходу до етносу, на його думку, «полягає ще й у тому, що під час дослідження необхідно рахуватися з наявністю у людей свідомості, волі, почуттів, бажань, інтересів, одним словом, розвиненої суб'єктивної сфери» [6, 20].

Більш плідною все ж таки є теорія щодо суб'єктивної природи етносу, котру ми пропонуємо називати феноменологічною концепцією. Адже вона пов'язана з розумінням етносу як самостійного явища-феномену. Однак досить часто дослідники звужують межі феномену етносу, коли визначають його лише як «феномен таксономічний» [55, 20], або як «культурно-душевний феномен культурогенези» [17, 126], або «індивідуальний, унікальний, неповторний феномен» [25, 125], або як «дуже серйозний суспільний феномен» [10, 105].

Вважаємо, що побіжні закиди в бік феноменологічної сутності етносу, котрі до того ж зводять її час від часу до якоего одного аспекту, зовсім не вирішують справи. Таким чином, альтернативні концепції визначення сутності

етносу також не можуть поки що позитивно вирішити це завдання. Тому, подальший науковий пошук у цій площині має продовжуватися.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заринов И. Время искать общий язык (проблема интеграции различных этнических теорий и концепций) // Этнографическое обозрение (Далі – ЭО). – 2000. – № 2.
2. Тишков В. О феномене этничности // ЭО. – 1997. – № 3.
3. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації. – К., 2001.
4. Соколовский С.В. Парадигмы этнологического знания // ЭО. – 1994. – № 2.
5. Гумилёв Л. Этногенез и биосфера Земли. – М., 1994.
6. Пименов В. Системный подход к этносу (к постановке проблемы) // Расы и народы (Далі – РИН). – Вып. 16. – М., 1986.
7. Чистов К. Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры // Советская этнография (Далі – СЭ). – 1972. – № 3.
8. Ричков М. Про концепцію етнічної диференціації суспільств // Археологія. – 1998. – № 4.
9. Обсуждение доклада В.Тишкова «О феномене этничности» // ЭО. – 1998. – № 1.
10. Балушок В. Етнічне й національне: динаміка взаємодії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1.
11. Крюков М. Дальнейшее совершенствование теории этноса – насущная задача нашей науки // РИН. – Вып. 19. – М., 1989.
12. Гумилёв Л. География этноса в исторический период. – Л., 1990.
13. Белков Л. О методе построения теории этноса // Этнос и этнические процессы. – М., 1993.
14. Гумилёв Л. Сущность этнической целостности // Вестник Ленинградского государственного университета. – 1971. – № 24.
15. Арутюнов С. Адаптивное значение культурного полиморфизма // ЭО. – 1993. – № 4.
16. Козлов В. Проблематика «этничности» // ЭО. – 1995. – № 4.
17. Нельга О. Теория этносу: Курс лекций. – К., 1997.
18. Нагорна Т. Проблема научных дефиниций «етнос», «народ», «нация» в историографии // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Т. 3. – Одеса, 2002.
19. Варзар І. Етнічна спільність, етноісторична спільність, етнос // Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993 (Далі – ЕНРУ).
20. Особа в етногенезі // Життя етносу: соціокультурні нариси. – К., 1997.
21. Итс Р. Введение в этнографию. – Л., 1974.
22. Лісовий В. Етнос і нація // Вісник АН України. – 1993. – № 10.
23. Бромлей Ю. Опыт типологизации этнических общностей // СЭ. – 1972. – № 5.
24. Арутюнов С., Чебоксаров Н. Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества // РИН. – Вып. 2. – М., 1972.
25. Основы этнодержавознания / За ред. Ю. Римаренка. – К., 1997.
26. Духовне життя етносу та нації // Життя етносу...
27. Івангородський К.В. Теоретична інтерпретація поняття «етносоціальні процеси» // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2003. – № 5; Його ж. Співвідношення понять «етнічне», «соціальне», «етносоціальне» та «національне» в теоретичній інтерпретації поняття «етносоціальні процеси» // Вісник Черкаського університету. Серія: Істор. науки. – Черкаси, 2003. – Вип. 50.
28. Семёнов Ю. Категория «социальный организм» и её значение для исторической науки // Вопросы истории. – 1966. – № 8.
29. Алексеев В. Об иерархии и критериях выделения этнических общностей // РИН. – Вып. 18.

30. Геккман Ф. Народ, нация, этническая группа и этнические меньшинства: к некоторым основным категориям этничности // Зарубежный мир. – Вып. 19. – К., 1990.
31. Українське народознавство / За ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. – Львів, 1994.
32. Парахонський Б. Генезис нації // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Під ред. Ю. Римаренка. – К., 1996 (Далі – МЕЕ).
33. Хомич Л. О содержании понятия «этнические процессы» // СЭ. – 1969. – № 5.
34. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. – М., 1983.
35. Рудницька Т. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3.
36. Макаруч С. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). – К., 1992.
37. Римаренко Ю. Нація та етнос // МЕЕ.
38. Залізник Л. Про українську націю та національну ідею // Українська національна ідея. – К., 1998.
39. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.
40. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи. – К., 1998.
41. Кафарський В. Нація і держава: Культура, ідеологія, духовність. – Івано-Франківськ, 1999.
42. Євтух В. Український етнос // Вісник АН України. – 1993. – № 10.
43. Козлов В. О понятии этнической общности // СЭ. – 1967. – № 2.
44. Токарев С. Проблема типов этнических общностей // Вопр. философии. – 1964. – № 11.
45. Чебоксаров Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских учёных // СЭ. – 1967. – № 4.
46. Шелепов Г. Общность происхождения – признак этнической общности // СЭ. – 1968. – № 4.
47. Марков Г. Этнические общности как историческая категория // СЭ. – 1986. – № 4.
48. Анфертьев А. Прологомены к изучению этнической истории // Этнос и этнические процессы. – М., 1993.
49. Наудко В. Що вивчає етнографія // Радянська школа. – 1989. – № 10.
50. Варзар І. Етнічна спільність (етноісторична спільність, етнос) // МЕЕ.
51. Семёнов Ю. Социально-исторические организмы, этнос, нации // ЭО. – 1996. – № 3.
52. Гумилёв Л. О термине «этнос» // Доклады Географ. об-ва СССР. – Вып. 3. – Л., 1967.
53. Козлов В. Что же такое этнос? // Природа. – 1971. – № 2.
54. Иорданский В. Этнос и нация // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1992. – № 3.
55. Етнос і соціум / За ред. Б. Попова. – К., 1993.
56. Козлов В. Этническая демография. – М., 1977.
57. Першиц А. Этнические общности и формационный процесс // СЭ. – 1986. – № 3.
58. Попов Б. Етнос і демократія // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 6.
59. Крюков М. Этничность, безэтничность, этническая непрерывность // РИН. – Вып. 19.
60. Заринов И. Исторические рамки феномена этничности // ЭО. – 1997. – № 3.
61. Лурье С. Историческая этнология. – М., 1997.
62. Ковтунович Т. Етнос: концептуальні підходи до проблеми визначення // Історія України. – 1999. – № 29 – 30.
63. Бромлей Ю. Этнос и этносоциальный организм // Вестник АН СССР. – 1970. – № 8.
64. Гумилёв Л., Иванов К. Этнические процессы: два подхода к изучению // Социологические исследования. – 1992. – № 1.

65. Гумилёв Л. Этносы и антиэтносы // Звезда. – 1990. – №№ 1, 2, 3.
66. Гумилёв Л. Письмо в редакцию «Вопросов философии» // Вопр. философии. – 1989. – № 5.
67. Бромлей Ю. Человек в этнической (национальной) системе // Там же. – 1988. – № 7.
68. Арутюнов С. Этничность – объективная реальность // ЭО. – 1995. – № 5.
69. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. Попова. – К., 1998.
70. Варзар І. Етнічна популяція // ЕНРУ.
71. Генисаретский О. Этнокультурная идентичность во всех возможных мирах // Alma mater. – 1991. – № 9.
72. Батушок В. Нації етнічні, нації політичні і перспективи етнонаціонального розвитку людства // Наука і суспільство. – 1997. – № 9 – 10.
73. Батушок В. Етнічні міграції й українська етногенетична ніша // Проблеми міграцій. – 1998. – № 3.
74. Онищенко І. Етно- та націогенез (Етнополітологічний аналіз). – К., 1997.
75. Попов Б. Соціокультурна рефлексія над смыслом людського життя // Життя етносу...
76. Бромлей Ю. Этнические общности – сложные многомерные системы // РИН. – Вып. 18.
77. Павленко Ю. Этнос как социальная система // Новые методы археологических исследований: Сб. науч. трудов. – К., 1982.
78. Павленко Ю. Структура та розвиток етнічної спільності // Археологія. – 1997. – № 3.
79. Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – К., 1994.
80. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України: Курс лекцій. – К., 1996.

Ivangorodsky K. V. The essence of ethnos as self-dependent occurrence: the condition of the problem on the modern stage.

The author try to look through the problems of ethnos essence interpretation as self-dependent occurrence. Theoretical aspects of definitions in ethnological literature are examined. Their classification is offered by problem principle.

